

MOLNÁR ATTILA KÁROLY

EDMUND BURKE

Összefoglaló tézisfüzet

PPKE Habilitációs Bizottság

2004

Edmund Burke igen népszerű volt a viktoriánus kor liberálisainak körében, majd megintcsak az lett a második világháború után a konzervatívoknál. A XIX. század második felében lett „politikafilozófusként” ismert, noha valószínűleg maga utasította volna el leginkább e besorolást – igaz, egy alkalommal Cicero nyomán „cselekvő filozófus”-nak nevezte magát. A viktoriánus liberálisok Burke-képében a francia eseményekkel kapcsolatos írások csak marginális jelentőséggel bírtak, egyfajta aberrációkként kezelve őket, miképpen a mai liberálisok is hajlamosak ezen írásait értelme megbomlásával magyarázni. Számos liberális szerző azon nézetet képviseli, miszerint 1789 után, de legkésőbb 1795 táján Burke egyszerűen megőrült, amikor a *Töprengésekben* használnál jóval keményebb hangon írt a forradalmárokról. A liberális és konzervatív Burke-értelmezés közti átmenet azonban nem olyan éles. A XX. században a konzervatív tábor fedezte fel Burke-öt, előbb az Egyesült Királyságban, majd pedig az Egyesült Államokban. Az iránta való tudományos érdeklődés összefüggött a politikaival. A Burke-kutatás megélénkülése együtt járt Burke értelmezésének megváltozásával is. Az amerikai neokonzervatívok fedezték fel újra ezeket, és bennük a természettörvényt és a keresztény erkölcsöt, korábban ugyanis a liberális értelmezők nézeteinek erkölcsi és vallási aspektusát figyelmen kívül hagyták. Természetesen a brit eszmetörténészek korábban is nagy figyelmet szenteltek Burke-nek, de igazi reneszánszát a második világháború után élte.

Ez az újrafelfedezés összefüggött az angolszász konzervativizmus identitáskeresésével, s ez egyben szövegeinek jelentős átértelmezését is maga után vonta. Az átértelmezés körüli viták lényege a következő: vajon Burke konzervatív utilitarista volt-e, avagy a természettörvény konzervatív képviselője? Magam a konzervatív vagy liberális címkét Burke és más XIX. század előtt élt szerzők esetében értelmetlennek tartom alkalmazni. Burke anglikán volt, de erős katolikus szimpátiával és beütéssel. Whig volt, de az 1790-es években összekülönbözött kora vezető whig politikusaival, és whig követői, az ó-whigek a torykkal együtt alakították meg a konzervativizmust, gyűlölt és félt ellenfelei, az új-whigek pedig a liberális pártot.

A Burke-irodalom nagy része ennek jegyében egységesnek mutatja be írásait, s csak kevés kritikusa veti szemére esetleges ellentmondásait. Pedig antinómiák keveredése jellemzi a gondolkodását. Metafizika és józan ész, költészet és gyakorlatiasság, ráció és tradíció, tekintély és szabadság, konszenzus és kötelesség keverednek nála, egyszerre hitt az eredendő bűnben és emberi természet áldásos hajlamaiban. Ezért némelyek szerint hiábavaló itt rendszert keresni, mert Burke kétértelmű, bizonytalan. E vélemény szerint Burke nem volt

filozófus, nem törekedett a konzisztenciára, csak retorikai céljai voltak. Mások szerint az életmű egységének kérdése annak a kérdése, hogy a *Töprengések* és általában a francia forradalom törést hozott-e Burke gondolkodásában, vagy csak a korábbi nézetei alapján válaszolt erre az újfajta jelenségre, s ezért nem törés, hanem folytonosság jellemzi írásait. A Burke-irodalom zömét jellemző attitűd szerint Burke politikai gondolkodásának alapjai már jóval a forradalom előtt kialakultak. Magam Burke gondolatait folytonosnak tartom. Ugyanakkor érezhető Burke életében az elmozdulás, a változás bizonyos témák esetében. De ez fokozatos volt és nem kapcsolható a *Töprengések*hez.

Azok, akik Burke írásait egységesnek mutatják be, megtalálni vélnek írásaiban egy rendszeres filozófiát, társadalom- és politikaelméletet. Nagy az eszmetörténész csábítása, hogy azt állítsa: 1. Burke nézetei egységesek, sohasem változtak; és 2. noha előadásuk nem rendszeres, mégis egy rendszeres elképzelés húzódik meg írásai háttérében. A Burke-örökség tematikus egysége, ha van, akkor abban található, hogy félt a politikai társadalom szétesésétől és az ezzel járó szabadságvesztéstől. A szétesés magyarázata pedig leginkább az uralkodó vagy a filozófusok racionalizmusa és voluntarizmusa, akik „gyakran felkavarják, s olykor szét is rombolják a társadalom egységét... mindent kipróbálatlan elméletekre bíznak; a köz legdrágább érdekeit feláldozzák ama zavaros elméletek kedvéért”. Az új eszmék – a racionalizmus – dezorganizálják a társadalmat.

A Burke-hagyomány paradoxona, hogy Burke maga rühellé az elméleteket, de ma elsősorban az elmélettörténetben maradt fenn. A whig párttól végleg a francia forradalom választotta el, ugyanakkor az készítette arra, hogy nézeteit többé-kevésbé rendszeresen kifejtse. Burke pártpolitikus volt, annak tartotta magát, s a legkevésbé politikai filozófusnak. Egy korai írásán kívül – *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* – Burke nem írt filozófiai célú munkát. Írásai *ad hominem*, valamilyen alkalomra, valaki ellen íródtak. Ő maga ellene volt az absztrakt elméleti spekulációknak, elméleteknek a politika és az erkölcs terén. Burke nem törekedett nézetei rendszeres kifejtésére és az elméleti konzisztenciára.

I.

Az utóbbi két évtized Burke-értelmezői közül egyre többen politikai eszméi egyik fontos forrásának az *Enquiry*ba foglalt esztétikáját tartják. Esztétikájának politikai vonatkozásai alapján magyarázzák politikai attitűdjeit, nézeteit. Az *Enquiry* a self-made-man ethoson alapult, mivel Burke ezen írásában hangsúlyozottan kevésbé vonzódott a *megőrző gyönyörűhöz*, mint az *újító fenségeshez*. Így Burke-nél a politika, az esztétika és a nemiség

összekapcsolódik. Burke esztétikai kategóriái táplálták a politikaiakat, és viszont, s ez bizonyosan lehetséges, mivel mindkét esztétikai kategória – a *fenséges* és a *gyönyörű* – az egyén–társadalom kapcsolatán alapul. Esztétikájának és politikai nézeteinek összekapcsolása a „politikai” jelentésének kiszélesítésével függ össze, oly módon, hogy a politikába kerül a korábban nem ott értelmezett (esztétikai) tapasztalat is.

Az *Enquiry* célja az volt, hogy a korban meglehetősen elterjedt introspekció módszerével a fenséges és gyönyörű észlelését visszavezesse az emberi természetre, az észlelés folyamataira. Burke *Enquiry*-ja Locke *Értekezések az emberi értelemről* című könyvének – amelyre többször hivatkozott – hagyományát követte: arra összpontosított, hogy miként működik az emberi tudat, a fenségest és a gyönyörűt pszichológiai hatásukkal magyarázta. Az *Enquiry* célja az emberi tudat működése „természettörvényének józan és figyelmes kutatása”, s ebben Newton volt a példaképe. A másik, a kor gondolkodására meghatározó írása Lord Shaftesbury *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times* című műve, az esztétikai ízlést és az érzéseket az emberi tudat lelki folyamataiból eredeztette.

Az ízlésről szóló esszében Burke a klasszicista álláspontot képviselte e mércék szükséges voltáról: „*valószínű*, hogy az értelem és az ízlés ugyanaz minden emberi teremtményben. Ugyanis ha az ítéletalkotás és érzelmek néhány alapelve nem volna közös az egész emberiség számára, semmilyen az értelmükre és szenvedélyeikre való támaszkodás sem lenne elégséges az élet rendes menetét fenntartani”. Mivel az emberek együtt élnek, ezért tehát bizonyosan vannak ilyen alapelvek. A hétköznapi élet a bizonyíték ezek létére. Az emberi tudat természetes működésének egyetemes elvei a természettörvény fizikai, „dologi” jelentésére vonatkoztak. De ezek az egyetemes alapelvek az emberi tudat, értelem és szenvedélyek működésének alapelvei.

Az ízlés, amit a politikai bölcsességgel együtt rúgtak föl a forradalmárok, a *Töprengésekben* és azt követő írásaiban, egyértelműen a habitus, szokás, hagyomány része, azaz társadalmilag megalkotott, s nem pedig, miként az *Enquiry* bizonyos részeiből következik, az emberi tudat működési törvényeiből ered. Az ízlés 1789 utáni írásaiban egyértelműen ember által alkotott közös kultúra része, és nem a mindenki számára adott tudati működési folyamat része. Úgy tűnik, Burke szerint kétféle ízlés van, a természetes (egalitárius, természete szerint mindenkiben ugyanaz) és a mesterséges, normatív (a szerzett, az eltanulható). E második fajta ízlés habitusból, előítéletből tevődik össze, így az esztétikum összeolvad az erkölccsel, a helyes esztétikai ítélet jellege megegyezik a helyes erkölcsi és politikai ítéletével. Az ízlés és szokás folytonosan szelektálják az ember figyelmét s így befolyásolják, hogy milyen tapasztalatokra lesz képes, s ezzel „szabályozzák az emberi

cselekvést”, befolyásolják a politikai percepciót és preferenciákat. A francia forradalmárok nemcsak az erkölcsi törvényeket, hanem a normatív ízlés mércéit is felrúgták, hiszen a kettő szorosan összefügg. A politikát és az esztétikát az ízlés e második értelme kapcsolja össze, azaz a társadalmi, politikai, esztétikai mércék eltanult alkalmazása az ítéletalkotásban. A *Letters on Regicide Peace*ben írta, hogy egyfajta „mental affinities and elective affections” van az ízlés és a politikai viselkedés között. Az esztétikum összefügg a politikával, miképpen az eltanult ízlés a szokással, mert mind az egyikben, mind a másikban hasonló cselekvésmodellek jellemzik az embereket. A tanult ízlés és szokás egyaránt habitus. Az ízlés, miként a szokáserkölc a valóság kondicionált és kondicionáló megtapasztalása.

A fenséges–gyönyörű esztétikai élménye összeegyeztethetetlen az ízlés-ítéletalkotás fogalmával. Ez az ízlés -ítéletalkotás az okoskodás műve (*reasoning faculty*). Az ízlés és az értelem, okoskodás kapcsolata kettős. Burke szerint létezik egy természetes ízlés, amely mindenki számára adott, és ez képes a fenségest felfogni, szemben a tanult ízléssel, amely a gyönyörű megragadásához szükséges. A fenséges esztétikája az egyén közvetlen tapasztalatát, élményét hangsúlyozta és nem a hagyományt, habitust. A fenséges nyitott minden ember számára, független a születéstől és képzetétől, szemben a gyönyörűvel, ami csak az eltanulható ízléssel tapasztalható meg.

A fenséges keltette szenvedélyek közül a legfontosabb a megütközés, az újszerűség, az újjítás, és leghatékonyabb kiváltó oka a terror, a félelem, ezért a fenséges radikális. Félelmetes a sötétség, az üresség, a magány, a csend, a nagyság, a hatalmasság, a kiterjedés, ezek mind-mind a fenséges forrásai. Erős benyomás nélkül semmi sem lehet fenséges, szerinte a fenséges esetében a rettegés esztétikai élvezet forrása lehet. De nem minden félelem, rettegés a fenséges élményének forrása, csak akkor járnak a félelmet keltő dolgok, események esztétikai élvezettel, ha kellő távolságból, azaz biztonságból szemléljük őket – szerinte a félelem csak az erősek esetében váltja ki az esztétikai élvezet e formáját, a fenségest, a gyengéket túlságosan megszállja a félelem ahhoz, hogy élvezettel járhatna. Így a fenséges a belső erő, nagyság, büszkeség képzetével társul. A természetben a meghökkenés a fenséges forrása, amely bizonyos fokú félelemmel jár együtt. A „fenséges ereje... megelőzi az okoskodást, és ellenállhatatlan erővel tör ránk”. A meghökkenés mellett a fenséges hatása a csodálat, hódolat, tisztelet.

A fenséges és gyönyörű megtapasztalása közti különbség egyik fontos forrása a „sebesség”: a fenséges gyors, hirtelen változás, ezért meghökkentő, riasztó; míg a gyönyörű a megszokásból eredő tapasztalat. A fenséges kettős társadalmi hatással bír: egyrészt tiszteletet, hódolatot vált ki, másrészt potenciálisan romboló energiákkal jár. A fenséges a *végtelem*nel, a

határtalannal, az újítással áll kapcsolatban. Ezért van politikai implikációja e fogalomnak. A Töprengésekben a francia forradalmat a fenséges hamis esetének tartotta, és itt a hagyomány által megszelídített hatalom, azaz a tekintély a fenséges, és nem a nyers hatalom. Az Enquiryban a fenséges nem azonosítható egy politikai állásponttal sem. A fenséges forrása nem a szimpátia, nem az utánczás, hanem a többi emberrel való verseny, az ambíció. Burke az ambíciót társította a fenségeshez és az utánczást a gyönyörűhöz. A francia forradalom bajait az ambícióból vezette le.

A gyönyörű ellentéte a fenségesnek. Kicsi, puha, sima, az erő hiánya jellemzi. A szeretetreméltóság érzete puhább erényekhez kapcsolódnak: az együttérzéshez, a kedvességhez. A gyönyörű a szokáshoz, a konvencióhoz, az ismétlődéshez, a megszokottsághoz. A gyönyörűhöz az élvezet, a szánalom, a szimpátia, az együttérzés, a hűség, a kedvesség, a kicsinység, a puhaság, a gyengeség, a törekenység képzete társul. A gyönyörű a dolgok természetes rendje. Burke gyönyörű-fogalma is összekapcsolódott a racionalizmus bírálatával: a racionális kutakodás, okoskodás lerombolja a gyönyörű e hatását.

A gyönyörű a társadalmi szenvedélyekhez tartozik, a gyönyörű szeretetet, vonzalmat vált ki. Országunknak, államunknak nemcsak tökéletesnek, hanem gyönyörűnek is kell lennie ahhoz, hogy szeretetet váltson ki belőlünk. A gyönyörű tehát társadalmi termék. Az Enquiry szerint a társadalom fenntartását a szimpátia, az utánczás és az ambíció hármassága biztosítja. A gyönyörű erények a békülékeny erények (hűség, szelídség, elnézés). A hatalmat az ismerőség, a megszokottság enyhíti, civilizálja, miképpen az egyént a társadalom szelídíti. A „politics of beauty” a mérséklet politikája. A politikának is olyannak kell lennie, mint a költészetnek: nem elégséges kritérium egy versnél a tökéletesség, kedvesnek is kell lennie, hasonlóképpen ahhoz, hogy a Töprengések szerint országunknak is nemcsak tökéletesnek, hanem szeretetre méltónak is kell lennie. A politika és esztétika kapcsolatának forrása a nyelv és a retorika. A költői szöveg olyan, mint az *iratlan* alkotmány.

Burke szándéka szerint a Töprengések analóg a forradalommal: nyelvi, retorikai eszközökkel próbálja elérni azt a hatást, amit a forradalom „színháza” nyújt. Retorikai jellege, azaz az érzelmek felkeltése a királyi család és a régi rend mellett és a forradalmárokkal szemben, leginkább az 1789. október 5–6-a éjjelének leírásában ragadható meg, amely leírás Burke egyik mesterfogása. A versailles-i jelenet a forradalom és az ancien régime közvetlen találkozása, összeütközése. A hagyomány, az arisztokratikus szabadság, a lovagiasság a fenséges és gyönyörű együttese, a „szép” megtestesülése, és ezt fenyegeti a radikalizmus szörnyű fikciójában megtestesülő nyers, perverz fenséges.

A forradalom Burke számára új, meghökkentő, tehát félelmetes, az egyéni ambíciók eredménye, ezért a hozzá kapcsolt jelzők a fenségesre utalnak. A francia forradalom számára a nyers erő, a hatalom megjelenése volt, és ezért rémisztő. A fenséges soha sincs lelkes szenvedélyek nélkül, amely lelkesedés a XVIII. századi emberek számára, főképpen az angol polgárháború után, az egyik legnagyobb problémát jelentette az emberi jelenségek világában, és a latitudináriusoktól kezdve Hume-ig és a tory szkeptikusokig mindenki elítélte azt.

A francia forradalmárok esetében a fenséges a „metafizikai örültség”-gel, a racionalizmussal párosult. A *Töprengésekben* a gyönyörű „kellemes illúzió”-ként van jelen, kényszer nélküli alávetésként. A gyönyörű *per definitionem* becsapós, megtévesztő. Burke feltételezte, hogy a politikai társadalom és az emberi értelem mindig igényli az illúzió segítségét (a fátylat). „Az igaz művésznek jótékonyan be kell csapnia a nézőt”, és a politikus-művésznek az alattvalókat azzal, hogy fátylakkal takarja el hatalmát, ezáltal élvezhetővé és társadalmivá teszi. Az esztétika és az értelem Burke szerint ellentétesek. Míg az esztétika működőképessé teszi az államot, az értelem végzetes ránézvést, ugyanis az értelem felszámolja a vonzalmakat kiváltó kellemes illúziókat, ezek híján a törvényt csak a félelem támogatja; a megszelídítetlen fenséges (hatalom) pedig élvezhetetlen, hiszen közvetlen veszélyt jelent. A francia forradalom meglepő és rémisztő volt, az *ancien régime* viszont megszelídítette, eltakarta a hatalmat a szokásokkal, míg a forradalom lemeztelenítette, és így a hatalom a forradalomban ismét félelmetes, riasztó. A kedves illúziókat elsöpörte a forradalom, s ezzel lett meztelen és elviselhetetlen hatalom. S mindennek forrása a *Töprengések* szerint az ambíció, a hatalomvágy. A *Töprengésekben* a fenséges a módosított félelem, azaz a szokások, habitusok által megszelídített és így biztonságossá tett ambíció, a társadalom szabályai által korlátozott, a *többiek által értékelt cselekvés*.

II.

Burke a tory irodalmároktól átvette a kételkedést és az emberi ambíció kritikáját is. Az absztrakt spekulációkkal szembeni idegenkedés erkölcsi következménye a hétköznapi élet hangsúlyozásában nyilvánult meg. A szkepszissel a hétköznapi élet értékelődött fel. Ezeket a kis szokásokat, társas civilizáltságot nevezik az élet művészetének (*savoir vivre; the art of living*). E társas civilizáltság- ami a társas életet kellemessé teszi- lényege, hogy másokkal szemben senki sem részesítheti magát előnyben. Ez a civilizáltság „*csak együttélés (habitude) és társalgás (conversation) által tanulható meg*”. A világ ismeretére, amely „inkább tapasztalttá, mintsem jóvá teszi az embert”, a „megfigyelhető és megtapasztalható események

során lehet szert tenni”. A köznapi élettől és apró örömeitől elidegenedett, és ezért őrülnék és embertelennek, barbárnak tekintett tudós képe megelőlegezte Burke Rousseau és hívei filantrópiájának bírálatát.

Swift, Johnson, Hume és Burke egyaránt szembeállították a történetileg kialakult szokások rejtett, nem racionális, látens bölcsességét az analitikus és kifinomult értelem igazságaival, és a konkrét szokáshoz ragaszkodtak az absztrakt elmélettel szemben, s úgy tűnik, ez akkor korhangulat volt. A deizmussal szemben Burke szkepticizmusa szerint a közös emberi tanúságtételnek jobban lehet és kell hinni, mint a magán értelemnek, ezért a szokást kell inkább követni, s nem a spekulatív elméleteket. Ugyanis az emberi bizonyágtétel erősebb bizonyíték az egyéni spekulációnál. Első nyomtatott írásában, a *Vindication*ben fejtette ki a racionalista deista gondolkodásról, hogy „semmi sem lenne halálosabb az emberiségre, mint a sikere”. A *Vindication* célja a felvilágosult racionalista eszmék társadalmi veszélyeinek, romboló következményeinek bemutatása.

Burke a XVIII. században elterjedt racionalista hitet utasította el, mely szerint új racionális rendet lehet a társadalomra helyezni az *egyéni spekulatív értelem* által. Ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a társadalom adott rendjéről lehet valamit tudni, de sohasem lehet tökéletesen kiismerni. A racionalisták a spekulációikkal helyettesítik a valóság tanulmányozását, mivel nem alkalmazkodni akarnak a feltételekhez, hanem azokat akarják alakítani, ami lázadás Isten és a természettörvény ellen. Burke gondolkodása a természettörvény-hagyományhoz tartozott, de annak korábbi, a deizmust megelőző formájához: az emberi értelem képtelen teljese egészében felfogni a természetet és társadalmat szabályzó törvényeket. A *Thoughts on French Affairs*ban állítja, hogy a forradalom alapja egy elméleti dogma. A metafizikai spekulációkat két okból ellenezte: egyrészt végtelen vitákhoz vezetnek, eldönthetetlenek; másodsor irrelevánsak a problémamegoldásokra, az államférfi feladata nem az igazság felfedezése, hanem az ügyek elrendezése. De „ha (a felfogóképességünk gyengesége) nem is tesz minket képessé a tudásra, de még mértékletessé tehet”, beláthatjuk értelmünk gyengeségét.

Burke politikai szkepticizmusa a következőkben foglalható össze.

1. Burke nem az értelmet kérdőjelezte meg, hanem a partikuláris egyén értelmét.
2. A spekulatív gondolkodásban kételkedett. Az értelem bizonytalansága a szkepticizmus forrása.
3. Az okoskodás nem mindig azoknál lesz eredményes, akik a leginkább kedvelik e tevékenységet. Maga az a tevékenység, hogy felépítsünk egy kifinomult és tiszta érvelést, maga ez a tevékenység, az okoskodás folyamata lehet a tévedés forrása.

4. Az értelmet az emberi élet korrigálja. Például a szenvedély, az előítélet. A természetes érzések és a szokás kijavíthatják az értelem túlzásait. A szokás a több nemzedék értelme, és az egyén értelmét javíthatja ki. Szerinte az emberi cselekvés a habitus terméke, másrészt, jobban is bízott a habitusban, mint az egyéni értelemben. Az emberi cselekvés alapvetően nem spekulatív, szillogisztikus, miként a kazuisztika azt feltételezte, hanem a helyzethez történő alkalmazkodás eredménye. Ebből az is következik, hogy minden próbálkozás a közösség rendszerezésére és „négyzögesítés”-ére bukásra van ítélve, és a „geometria-politika” csak rejtett szándékok, érdekek szolgálata metafizikai érvelésekkel.

Azontúl, hogy az ember nem szigorú logikai szabályok szerint cselekszik, azért nem szabad így tennie, mert cselekvéseinek következményeit maradéktalanul sohasem láthatja előre. Hiszen az emberi ügyekben nem lehetséges a tudományos racionalizmus matematikai-geometriai bizonyossága. Az emberi élet jellemző eleme az „elkerülhetetlen bizonytalanság”. Politikai ellenfelei tervével szembeni érve az előre nem látható következmények voltak. A politikának nemcsak az emberi értelem lehetőségeihez kell igazodnia. A közjával kapcsolatban „mindent a *kipróbálatlan elméletek* szeszélyére bíznak; a köz legdrágább érdekeit feláldozzák ama zavaros elméletek kedvéért, amelyekre egyikük sem bízna szívesen magánérdekeinek legjelentéktelenebb részét sem”. A jövőre a bizonytalansága miatt nem szabad hivatkozni, hacsak nem az átverés szándékával. A politikai szkepticizmus leginkább azt ellenezte, hogy a politikára, kormányzatra, tekintélyre és engedelmességre vonatkozó spekulációkat alkalmazzák a politikai gyakorlatra: ezek alapján sem a politikai viszonyokat nem vélték megalkothatóknak, sem azt nem tartották helyesnek, hogy e spekulációk, absztrakciók legyenek a létező politikai társadalmak mércéi. A politikai szkepticizmus szerint tökéletes államot nem lehet alkotni, csak a bajokat lehet növelni e kísérletekkel, ezért kerülni kell a „kétséges és kockázatos tökéletességet”.

Az absztrakt idealizmus paradoxona az, hogy a legkevésbé tiszteletreméltó szenvedélyek támogatják. Az absztrakt idealizmus csábításának oka, hogy az erkölcsi és társadalmi tökélyre vezető legegyszerűbb és legrövidebb utat kínálja. Az emberi tisztaság iránti törekvés a romlottságot idézte elő, illetve növelte azt.

Az egyéni értelem tökéletlenségei mellett erkölcsi–társadalmi következményei miatt is bírálta a racionalizmust. Az egyéni értelem korlátlanságának hite ugyanis intellektuális arroganciához vezet. A tudományos racionalizmus képviselői nemcsak módszereiket, episztemológiai elveiket hozták át az emberi ügyek tanulmányozására és alakításának vágyára, hanem a tárgyszemléletüket is. E tárgyuktól, azaz az őket körülvevő szokásos világtól, emberektől való elidegenedés azonban e *philosophe*-ok intellektuális büszkeségének

forrása és feltétele. De a köznapi világtól és emberektől elidegenedett és örült társadalomalakító filozófus képe Burke előtt Johnson és Hume írásaiban jól megtalálható.

Burke többek között azért vetette el a metafizikai spekulációt, mert szerinte az emberi jelenségek mindig konkrétak, komplexek és erkölcsiek. Az absztrakción a kor és a nemzet körülményeire nem tekintő általánosításokat értette, amelyekből sokan levezethetőnek vélték a cselekvéseket. Prokrusztész ágyához hasonlította az ilyen elméleteket, mivel a valóságot akarják a maguk képére szabni. A körülmények kiemelése a következmények kiemelése, hiszen a körülményektől függ, milyen elvnek, cselekvésnek mi a következménye. Ebből következik, hogy nem lehet az absztrakt elveket közvetlenül alkalmazni a politikai problémákra.

Az erkölcs és a matematika más gondolkodást kíván, csak az utóbbiban lehetséges a konklúzív logika. Burke célja nem egy, a politikai cselekvést szolgáló spekulatív elmélet megalkotása volt. A természettörvény iránti elkötelezettségét és a körülmények végtelen változatosságát, sokfélesége iránti fogékonyságát a bölcsesség fogalmával próbálta meg egyszerre kielégíteni (amelynek működése megegyezik az ízléssel).

A politikai elmélet, ahogyan azt a tudományos racionalizmus a természettudományi elméletek alapján elképzelte, több ok miatt sem lehetséges. A politikai tények természete kizárja az elméletet, végtelenül sokféle körülmény lehet. Másrészt az elmélet feltételezi, hogy a múlt, jelen és eljövendő problémák „lényege” megegyezik, s e megegyezés miatt joggal hihető: a probléma már felmerülése előtt előre látható volt, s már megvan a megoldása, mielőtt még felmerült volna. A komoly problémák azonban nem láthatók előre. „Sohasem tervezheted meg a jövőt a múlt alapján.” Sem az *a priori*, deduktív gondolkodás, sem az empirikus indukciónak nem érheti el azt a bizonyosságot a politika és erkölcs terén, amit a geometriában. A társadalmi, politikai, erkölcsi problémák természete olyan, hogy teljesen nem megérthetők, az értelem mindig bizonytalan marad. Emellett a magyarázat folyamata is eltér a baconi tudományfelfogástól: a sikeres magyarázat nem mindig egy magyarázati *módszer* követéséből, hanem ennél gyakrabban az intuícióból ered. A metodológia semmire sem biztosíték, legkevesebé a biztos tudásra.

A szkepticizmussal együtt járt a politikai test misztikus, az egyéni értelem számára megismerhetetlen voltának gondolata. A társadalomról szóló tudásunk mindig bizonytalan, homályos. „*Sötét és kifürkészhetetlen úton jövünk a világra.* Nem a mi alkotásaink azon ösztönök, amelyek a természet e misztikus folyamatát mozgatják. De *számunkra ismeretlen és talán megismerhetetlen fizikai okok* miatt jönnek létre az erkölcsi kötelességek.” Ezért is kell óvatosnak lenni. „Tisztelnünk kell azt, amit jelenleg nem vagyunk képesek megérteni.”

A cselekvést a gyakorlati tudás – amely a szokásban, hagyományban, előítéletekben megtalálható, és az együttélés során eltanulható közös értelem – vezeti és kell hogy vezesse, nem pedig a logika vagy racionális kalkuláció. Burke egyszerre hitt az univerzális rendben és a változó körülmények fontosságában. A kettő egyeztetése az esztétikai ízlés és gyakorlati tudás, a bölcsesség. A politikai bölcsesség, a társadalomismeret tartalma definiálhatatlan. Burke nem akarta kitörölni az értelmet az erkölcsből, politikából, hanem átértelmezte azt. Az értelem az intuitív és kollektív igazság, s ez egybeesik a természetes érzésekkel. Ez esetben nem előzi meg a cselekvést egy elmélet. A cselekvés - főként a politikai - modellje az esztétikai cselekvés. Az absztrakt elveket mindig alkalmazni kell a helyzethez, és az alkalmazás döntést igényel. Vannak fontos univerzális elvek, absztrakciók, de ezek önmagukban nem elegendőek az „itt és most”-hoz. Az esztétikai cselekvés példa a többi, főleg a politikai cselekvésre, és az esztétikai ízlés példa a politikai-erkölcsi bölcsességre: a jó ízlés ilyen tudás, mivel abszolút szabályok nélkül működik. A megkülönböztetések, mint az éjszaka és nappal, noha nyilvánvalóak, mégsem definiálhatók. Azért, mert nem tudunk pontos határt szabni, hol kezdődik az egyik és hol végződik a másik, attól még léteznek az eltérő jelenségek. A bölcsesség, akár a jó ízlés nem a cselekvés előtről ered, hanem a cselekvés során az univerzális és partikuláris együttállásából. A bölcsesség hasonlít a jó ízléshez. Mindkettő annak eredménye, hogy a partikuláris helyzetet és univerzális elveket *hogyan* egyesítik. A gyakorlati tudás nem tanítható, csak tanulható. Ez a hogyan csak a gyakorlat során tanulható el, és a múlt egyik jelentősége az, hogy a bölcsesség habitusa a történelem során alakul ki.

Az absztrakt racionális tervek a legkevésbé sem alkalmasak a politikai cselekvések számára tanácsot adni. *A rossz episztemológia vezet rossz cselekvéshez és rossz politikai cselekvéshez*: az emberi természetről és tudásról alkotott elhibázott kép vezet a társadalom és társadalmi változás hibás megítéléséhez. A társadalomról szóló és a társadalomban létező tudás bizonytalan és homályos. Burke azonban nem volt abszolút elméletellenes, nem kételkedett a világ létében, sem abban, hogy képesek vagyunk *valamit* megtudni róla. A koherens, konzisztens elméletekben kételkedett. Burke az egyéni spekulatív vagy absztrakt ráció révén elérhető bizonyossággal szemben volt szkeptikus, mert az emberi értelem önmagában képtelen felismerni a helyes, a természettörvénynek megfelelő cselekvést. Rá van utalva a hagyomány, érzések-nyújtotta homályos tudásra. A természettörvény-filozófia nem absztrakt ráción, hanem az intézményeken, bölcsességen, természetes hajlamokon keresztül nyilvánul meg, nem a diszkurzív értelem révén érhető el. Burke nem az értelemmel, hanem az

egyéni spekulációval szemben volt kritikus, a múlt (mások) bölcsességét semmibe vevőkkel szemben volt bizalmatlan. Nem az „értelem” volt kérdéses a számára, hanem az egyéni értelem, a „böcsködő” értelem, amely tévedékeny és ezért nem alkalmas vezető a társadalom berendezésére.

III.

Burke nem pusztán a racionális cselekvés- és politikaelmélettel szembeni érvelés közben hivatkozott a szándékosan nem megalkotható – tehát a voluntarista racionalizmus körén kívül eső, ezért megvetett és kiirtandóként kezelt – közös tudásra, hanem azt tette meg a társadalmi-politikai együttélés alapfeltételének. A szokás, hagyomány, habitus felértékelése, részben a szkepticizmus erkölcsi következtetése a „brit levegőben volt”. Az egyéni, spekulatív értelmet és a szenvedélyeket az érzelem és a szokás korigálja, a szokás is értelem, de ősi (kipróbáltsága miatt episztemológiailag tökéletesebb az egyéninél, a huzamosabb fennállás legalább valószínűsíti egy törvényt, egy szabály igazságosságát), kollektív és nem diszkurzív. Az ember második természete – a habitusban, szokásban, előítéletekben lévő közös értelem – történeti alkotás, csak a társadalomtól kapható. Az előítélet természetes, szemben a spekulatív egyéni értelemmel, s az előítéletet mint olyant támadók „a természet ellen viselnek háborút”. A szokás elrejtje a kezdeteket, névtelenné teszi az emberi alkotást, az alapítókra való emlékezést is feleslegessé teszi, sőt magát a „kezdet” gondolatát is, s a szokás magát naturalizálja, mint azt, aminek nincs kezdete. A nemzedékek próbálkozásai válogatták ki a létező szokáselemeket, habitusokat, így a létező szokás, habitus természetes. A „természet követése... a fontolgatástól mentes, sőt a felett álló bölcsesség”. A *Vindication* óta visszatérő témája volt a természetes–mesterséges dichotómia felszámolása, ami elsősorban a természeti állapot képzetének tagadását jelentette, annak radikális implikációi miatt. A szokás, habitus felértékelése, mint utaltam rá, a szkeptikus gondolkodással járt, s e hagyomány Burke előtt már igyekezett a természetes–mesterséges dichotómiát felszámolni, az abból levont következtetések miatt. Ennek egyik megfogalmazása volt a „szokás a második természet” gondolata, amit a szkepticizmusból inkább a fideizmus felé, mintsem a szokás, habitus felértékelése felé forduló Pascal fogalmazott meg. A szkeptikusokra jellemző törekvés – a természetes és mesterséges szembeállításának tagadása – eredményezte azt, hogy e gondolkodásban az emberi gyakorlatot, habitust, szokásokat, a hétköznapi élet jelenségeit egyszerre nevezték természetesnek és mesterségesnek.

Burke elutasította a korabeli uralkodó individualista képet, miszerint az egyén teljesen autonóm, értelmileg és erkölcsileg *önmagában megálló és önmagát megalkotó* lény, *atom*, aki

a legteljesebb szabadság birtokában van. S aki *maga teremti normáit, kötelességeit, magát kormányozza*. Locke és nonkonformista követői, illetve Descartes és a *philosophe*-ok e gondolata alkalmas volt a radikális társadalmi változtatásra.

Burke azért utasította el a radikalizmust és az abszolút monarchiát, mert mindkettő az egyéni értelmet és akaratot helyezte az örökölt vallás, intézmények és erkölcsök fölé. Az emberi akarat számára egyet jelentett a változtatással, az ambícióval s a kérdése az volt, hogy miként lehet a voluntarizmus bármelyik változatát korlátozni.

A radikálisok erkölcsileg tökéletes, szent embert feltételeztek, de ennek az eredménye a rablók elszaporodása lett. Burke viszont nem bízott az egyéni értelemben, szerinte a társadalom bajai abból erednek, hogy az emberek hajlamosak a magánspekulációkra és kirekesztik az emberi faj tapasztalatait. Az elszigetelt egyéni értelem rossz tanácsadó. Az eredendő bűn miatt az ember igényli egy külső és fegyelmező rend létét, amely a rossz hajlamokat, az önzést, az intellektuális tévedéseket az *ember érdekében* fékezi meg.

A társadalom nemcsak történetileg előzi meg az egyént, hanem episztemológiailag is biztosabb nála, és az erkölcsileg helyes, hasznos megtalálásában kevésbé tévedékeny. A kollektív bölcsesség is egyének terméke, de nem a nyers, kipróbálatlan, önkényes, elszigetelt egyéné.

Burke a radikálisok optimizmusával szemben azt állította, hogy az ember sohasem lesz isten, de ha megfosztják második természetétől, akkor vadállat lehet. Arisztotelészt követte, aki szerint csak az isteneknek és vadállatoknak nincs szükségük másokra, az embernek mindig szüksége van a többiekre, ezért rá van szorulva a polgári társadalomra. Ezért a polgári társadalom az ember természetes állapota. E nélkül sem az ember erkölce, sem az értelem nem fejlődhet ki.

A romlott és konfliktusokat szülő ember képe és a természet rendjének gondolata nem ellentmondásos, mivel a társadalom a természetes rend része, és a társadalomtól kapott értelem javítja ki az egyén esendőségét. A társadalom, kultúra emberi alkotások, így mesterségesek, de a természet részei, az ember második természetét alkotják. Burke problémája az volt, hogy ha az erkölcsi törvény összhangban áll az emberi természettel, akkor miként tehet rosszat az ember.

Burke hallgatólagosan háromféle embert különböztetett meg: 1. a civilizált embert, aki társadalomban élve, a hagyománytól tanulva értelmes lett – ez az ember társadalmilag megalkotott, s nem ő alkotja meg a társadalmat, az intézményeket szabad választás útján, a személyiség függ a társadalomtól. Az ember episztemológiailag halmozottan hátrányos a társadalommal szemben, de episztemológiai függőségét nem szabad felszámolnia,

kötelességei, jó és rossz közti választásai onnan erednek. Az egyént nem lehet a társadalma nélkül felfogni; 2, a nem civilizált ember, aki barbár, de megvan benne a szociabilitás, a humanitás néhány eleme; 3, a „tudományosított embert”, akinek emberi tulajdonságait elnyomják a tudomány és a zsarnokság kedvéért. Ez a sorrend kifejezi Burke értékelését is. A természetes, társadalomban élő embert nem racionális egoistának tekintette, aki alkudozik és szabályokat alkot. Ez a típus a *philosophe*-ok terméke. A nem tudatos, habituális, előítéletet, szokást követő cselekvés híve volt, de beismerte a modern Ádám, a harmadik típus tragédiáját: „Aki evett egyszer a tudás fájából, az azt nem feledheti”, azaz nincs visszatérés a reflektálatlanságba, habitusba.

Múlt és jelen kapcsolata, a múlt mást jelentett a számára, másképp volt fontos, mint a XVII–XVIII. századiaknak. A kor ugyanis a szerződéselméletek érvelését jellemzően az eredet és a precedens miatt tartotta fontosnak. A szokás fogalma a szerződéselmelettől eltérően értelmezte a múlt és jelen viszonyát, segített elkerülni a kettő szétválasztását. Ráadásul a szokás kényszere észrevétlen, „mint a levegő, amit belélegzünk”. A szokás fogalma az angol jogi gondolkodásra támaszkodik: eredete a homályba vész, de nem is lényeges. A szokást a társadalom múltbéli tapasztalataihoz és a folytonossághoz kötötték. A szokás csodája nem is az, hogy valamiképp rejtett maradt, hanem az, hogy rejtve tartotta a benne végbemenő változásokat. A jelen sosem olyan, mint a múlt, még ha azt is hisszük. A múlt a szokáson, habituson keresztül instruálja a jelent. A habitus kezdete, eredete sosem tudott, kívül esik az emlékezeten, ezért a habitus „természetes”, szemben a reflektív emlékezettel. A történelem Burke számára sem recepteket adott, hanem az erkölcsi kinyilatkoztatás helyszíne, az ember tapasztalatainak, cselekedetei következményeinek rögzítése, tára volt. Nem érdekelte az eredet, sem a precedens, a múlt számára a *jelenlévő örökség*: „mindig úgy cselekszünk, mintha szent ősapáink jelenlétében tennénk”. Az öröklés a társadalom jellemzője és fenntartója, az „örökség metafora” – a kulturális, politikai örökség, öröklött alkotmány – a tulajdon eszméjéből eredt. A korban közkeletű nézet szerint a társadalom alapja a tulajdon örökítése, folytonossága és biztonsága, és ehhez a nézethez kapcsolta Burke a kulturális-alkotmányos örökség gondolatát. Hasonlóképpen a szabadság, a szokás, a hagyomány, az ősök bölcsessége is őrizendő, gyarapítandó és továbbadandó kincs, „tulajdon”.

Az emberek öntudatlanul is részt vesznek számtalan ősük tapasztalataiban, s e tudásnak csak töredéke lesz formalizáltan megfogalmazva. A nagyobb rész az intézményekben, szokásokban, hajlamokban, előítéletekben van. Ha ezt a tudás elfelejtjük, akkor az egyén magára marad az érzelmek, szenvedélyek és vágyak tengerén. Ha ez az ősi

tudás elvész, akkor a maga eszére maradt egyén csak érzékei kielégülései alapján ítélni meg bármit is. „Ha megfosztjuk magunkat az életet meghatározó ősi nézetektől és szabályoktól, a veszteséget lehetetlen felmérni. Attól a pillanattól kezdve nincs iránytűnk, mely az utat mutassa.” Az egyéninél nagyobb bölcsességet nem a történelem tanulmányozásából szerezhetjük meg, hanem a faj tapasztalataiból, melyek az előítéletekben, a tradíciókban ülepedtek le. Ezért az egyszerű, tanulatlan emberek bölcsessége – a szokás, habitus – biztosabb cselekvésvezérlők, mint a könyvek, a spekuláció. A közönséges emberek nem ostobák, tudásuk közös, a nemzedékek-felhalmozta tudás. Mivel az egyén tapasztalatai korlátozottak, azért a létező ősi intézmények előnye, hogy a korábbi nemzedékek tapasztalatait őrzik. A bölcsesség ezekben testesül meg, ezek adják tovább. A közös, megörökölt tudás a történelemben a Gondviselésen keresztül működő kinyilatkoztatás eredménye. Isten ugyanis ritkán ír a falra, inkább lassan, apránként tárja fel igazságát a történelem folyamán. A bölcsesség forrásai: az előző nemzedékek „próba–szerencse tapasztalatai” és nem az egyéni fantázia termékei. A cselekedetek, intézmények, fogalmak következményei ugyanis sokszor csak sokára derülnek ki, az egyén ezért nem is képes belátni, előre látni e következményeket. Az ősök bölcsessége viszont a következményekből eredő tapasztalatok párlata. A hosszú távú következmények tapasztalaton alapuló ismeretét hordozzák a bölcsesség e forrásai.

Burke nyelvi csatát vívott. Az értelem átértelmezése mellett – így tett az emberi jogokkal, a szerződéssel, a természetes állapottal is – rehabilitálta az előítéletet: előítélet a látens, megkérdőjelezetlen bölcsesség.

Abból, hogy az lehetővé teszi a társadalmi együttélést, Burke még egy fontos következtetést vont le: mivel kívül esik a reflektív, instrumentális egyéni értelmén, az nem tudja megalkotni. Az előítélet nem megalkotható, hanem a történelmi kollektív bölcsesség eredményeképpen alakul ki. Az ősök bölcsességét, a szokásjogot nem lehet megalkotni, s ahogy az értelmi rend, úgy a társadalom sem megalkotható. A társas tudás, a fátyol, a vallás rekonstruálhatatlan. „*Nem gondolhatunk az ember-csinálásra, és arra, hogy a természetet alakítsuk a tervünkhöz.*” Az előítélet mutatja meg legjobban Burke episztemológiai populizmusát. Noha a nép aktív politikai szerepe ellen foglalt állást, de ismeretelméletileg azonban mellette volt, szemben a philosophe-okkal, akik politikai céljaikban populisták lehettek, ám a társadalom vezetése szempontjából szerintük fontos kérdésben, a megismerésben, elitisták voltak. Burke tradicionalizmusának lényeges eleme, hogy episztemológiai és erkölcsi okokból jobban kedvelte a hagyományt a racionál, mert az előbbi

tudását *megbízhatóbbnak, valószínűbbnek* tartotta: a hagyomány bölcsessége Istené, aki az emberi történelemben működik és megnyilatkozik.

A közös életet lehetővé tevő közös tudás, a hagyomány, a szokás, az előítélet nem akadályozza a megértést, hanem lehetővé teszi egymás megértését. Akármennyire homályos, pontatlan, bizonytalan is a környezetünk, bizonytalanok a helyzeteink és bizonytalan egymás megértése, ez a megértés teszi egyáltalán lehetővé közös életünket. A megértést pedig e homályos, bizonytalan, a hagyományban, a szokásokban, az előítéletekben tárolt tudás teszi lehetővé. E megismerésnek nincs alternatívája: csak *ilyen* megismerés lehetséges, és a társadalmi élet is csak *ilyen* tudások révén lehetséges. Nincs reményünk e tudásunk bizonytalanságától való elszökésre valamilyen absztrakt és univerzális, örök és biztos tudáshoz. A hagyományban rögzült tudásban nincs semmi biztosíték a valóság megismerésére, de lehetőség van *valamilyen* valóság megismerésére. A szokás, tradíció, előítélet nemcsak eszközök a hétköznapi élet megértésére, de ezek alkotják a hétköznapi életet. Nem a megértés akadályai, hanem elősegítői.

A történelem során a fenséges és a gyönyörű összeolvadtak, amint azt a lovagiasság, illem és kedves illúziók példái mutatják. Az illúzió tart mindenkit a helyén és tesz engedelmessé. A tudás lemezteleníti a politikai társadalom testét. A kultúra, modor, szokás az a fátyol, ami eltakarja nyers természetünket, a társadalmi kapcsolatokat. „Minden kormányzat eredetére szent fátyolt kell borítani... Az idő a legtöbb kormányzat eredete esetében elhelyezi ezt a szent fátylat.” De amikor azt állítja Burke, hogy az előítélet hasznos, akkor ezzel magarántja le a leplet. Az elítélt homályos, fátyollal eltakart gondolkodást tartotta nélkülözhetetlennek a társadalmi életre. A fátyol a gyönyörű, a társadalom működésének fontos feltétele, „engedjük, hogy az idő fátylat borítson a kellemetlen módra, ahogyan az uralmat megszerezték”. A szkeptikusok a spekulatív értelem becsapó jellegét hangsúlyozták, és azt, hogy a hétköznapi élet valósága a megbízható. Ezzel szemben Burke a „sacred veil” metaforának a hatalommal kapcsolatos használatával azt feltételezte, hogy a hétköznapi élet azért élhető – legalábbis az engedelmesség, behódolás viszonyai –, mert a hatalom valósága nem viselhető el, csak ha el van leplezve, ha a résztvevők homályosan látják, ha át vannak verve.

Ahogy a királynőt a jakobinus nők lemeztelenítették – s kiderült a király és királynő is „csak” egy ember –, ugyanezt teszi az ateizmus a társadalommal. A kereszténység elhajítása láthatóvá teszi az ember meztelen természetét. A természetünk gyenge, bűnre hajló, az embernek így szüksége van az ősi eszmékre, előítéletekre, az előíró intézményekre (egyház, monarchia, arisztokrácia), hogy felöltöztessék és eltakarják e meztelenséget. A jakobinusok a

„decent drapery of life”-t tépték le az egyenlőség-egyformaság eszméjével. A *Töprengésekben* a hatalomhoz való viszony a csodálat, tisztelet, hódolat – és nem a félelem –, azért, mert a hatalomnak az alávetettekhez való viszonyát – a hagyományból, ismétlésből, utánzásból, azaz a gyönyörűből eredő – fátyol, homály borítja. A szokás és szokásjog ez a fátyol, amely minden hatalom forrását, eredetét betakarja, s ezzel érzelmileg vonzóvá teszi. És értelem és fény az, amely e fátylat, drapériát leszakítja, ezzel megszűnik a hatalom enyhítése és szeretete, és nyilvánvalóvá lesz nyers, félelmet keltő természete. A hatalom kettős jellegű: egyrészt kiválthat félelmet és a fenséges érzését, másrészt örökösen körbeforgó, ismétlődő, azaz megszokással jár, s ekkor a gyönyörű tekintélyé szelídíti. Burke tisztában volt vele, hogy minden politikai társadalom kezdete vagy zsarnokság volt, vagy forradalom, azonban az emberi gondolkodás az idők során „szent fátylat” von a hatalom eredete elé, s eközben korlátozza magát a hatalmat is, megszelídíti azt. „Az alapokat, amiken a kormányzat iránti engedelmesség nyugszik, nem szabad folytonosan vitatni... Különben meg kellene vitatnunk az erkölcs minden pontját, mielőtt megbüntetnék egy gyilkost, egy rablót és egy házasságcsalót, *elemoznünk kellene a társadalmat.*” A viselkedési hagyomány nincsen tételesen megfogalmazva, átadása észrevétlen, és a reflektívva tétel rongálja a tradíció átadását. Ezek a hitek, előítéletek akkor hatékonyak, ha vitán felül állnak, természetesek. „Korunk balszerencséje... hogy mindenről vitatkozni kell”; „...mi lenne a világgal, ha az összes erkölcsi kötelezettség gyakorlásának és a társadalom alapjainak, amelyeken nyugszanak, értelmét világossá tennék és bizonyítanák minden egyes egyénnek?”

IV.

A Burke-öt utilitáriusként értelmezők gyakran a szkepticizmusára hivatkoztak, ami ezen értelmezés szerint szintén ellentétes a természettörvény gondolatával. Burke szkepszise és természettörvény-értelmezése főként Cicerótól származik, akit írásaiban majd tucatnyi alkalommal idézett. Burke természetesen ismerte a kor alapvető természettörvény irodalmát. De ismerte az angol *common law*-szerzőket is. Cicero után legtöbbször Coke-t idézte, e jogi gondolkodás legfontosabb alakját. A természettörvény keresztény hagyománya – miként a szkeptikusok – sem értékelte túl sokra az egyéni értelem lehetőségeit, mivel az eredendő bűnt hangsúlyozta, s ezt a nézetet csak a deisták változtatták meg. Büszkesége okán az embert az értelem becsaphatja, önteltté, önhitté teheti. E hagyomány szerint azonban a hittal kiegészítve az értelem képes a megismerésre.

Burke a XVIII. század uralkodó eszméi közül azokat bírálta, amelyek azt állították, hogy az absztrakt értelemmel vagy idilli képzelettel lehet a társadalmat tanulmányozni és

irányítani, és a hagyományokból semmit sem tanulhatunk; hogy az ember jó szándékú, nemes, jólelkű, de az intézmények megrontották; hogy az erkölcsi, politikai reformer célja a felszabadulás régi hitek, eskük, intézmények alól; hogy a jövő emberei egyesülnek a tiszta szabadságban, a korlátlan demokráciában, önkormányzatban; hogy a társadalom alakítására eszköz a politikai hatalom, ami a reform sikere után majd megszűnik. Mindezekkel a természettörvény feltételezésével lehetett szembefordulni. De Burke, aki oly élesen bírálta a racionalizmust, képviselhet-e a természettörvény-hagyományt? Az elmélettel, a természettörvény feltételezett reflektív felismerésével és ilyen alkalmazásával szemben volt szkeptikus; azzal szemben, hogy alkalmas-e az elmélet a társadalom megismerésére és a cselekvés irányítására. A francia forradalommal, a nonkonformistákkal és korábban III. Györggyel szembeni bírálata azon alapult, hogy megsértették a természettörvényt az egyéni értelem és akarat alapján. Burke politikai ítéleteit az univerzum örök törvényeivel kívánta megalapozni. De ha a társadalomban a természettörvények hatnak, melyeket megsértve a társadalom szétesik, akkor miként lehet megmagyarázni az uralkodó és filozófusok fellépését a természettörvénnyel szemben? Az eredendő bűnnel, a lázadó ambícióval. A forradalmárokat pontosan azért bírálta, amiért III. Györgyöt belpolitikája az amerikai és ír politikája okán, illetve Warren Hastings indiai tevékenységét: a zsarnokság azért ragadható meg biztosan, mert létezik a természettörvény, és az a zsarnok, aki ezt megsérti. A forradalmárok, a radikálisok esetében az emberi jogok képviselői az absztrakt spekulatív elképzelések képviselői voltak, míg III. György esetében a szuverén hatalom jogaira hivatkozó uralkodó esett az absztrakt spekuláció bűnébe, és mindkét fajta absztrakt spekuláció elszakad a valóságtól és a természettörvénytől.

A természettörvényre legtöbbet talán a *Tracts on Popery Laws*ban hivatkozott, amelyet két, Dublinban töltött tél alatt írt (1761–1762, 1763–1764). Az *Appeal*ben Burke határozottan arról írt, hogy van örök erkölcsi törvény, a kötelesség nem szerződés eredménye, és ereje pedig az előzetes és implicit kötelességektől függ. Burke határozottan hitt egy felső természeti törvény létében: „egy rend, ami mindent a maga helyéhez köt”; „feltételezem, hogy a Teremtőnkől ered a dolgok rendjében elfoglalt helyünk; ...az ő akarata és nem a mienk rendelt oda minket”. Amikor megházasodunk, a választás önkéntes, de a kötelesség nem választás dolga, a helyzet természete diktálja azt. A jó politikai rendszer megfelel a világ rendjének, és a politikai rendszer nem az akaratunktól függ. Van egy objektív rend a világban, ami mindent a helyén tart. De Burke nem akarta az objektív rendet a priori kitalálni, még az arra tett kísérleteket is megvetette. A történelem, a tapasztalat során derül ki ez a rend. „Uraim, egy ember sem kormányozhatja magát a saját akarata által, és még kevésbé lehet

mások akarata által kormányozni. Nem adhatunk önkényhatalmat senkinek, mivel ilyennel egy ember sem rendelkezhet és ilyet egy sem adhat... *Mindannyian alávetésbe születünk, mindannyian egyenlően, kiválóak és alacsonyabb rendűek, kormányzók és kormányzottak, egy hatalmas, megváltoztathatatlan, előttünk már létező törvény alá vetve születünk, amely hatalmasabb az összes eszménknél, és tapasztalatainknál, megelőzte létezésünket, és amely alávetés mindenkit összeköt és összekapcsol az univerzum örök rendjével, amelyből nem szökhünk el. E hatalmas törvény nem a társulásunkból és megegyezésünkéből ered. Pontosan fordítva, szentesíti mindezeket. Tudnunk kell magunkról, hogy törvény alatt születünk. Az, aki a törvény helyére az akaratot helyezné, a világ közellensége. Soha sem létezett olyan ember, aki azt gondolta volna, hogy nincs törvénye, csak saját akarata, és aki egyben ne gondolta volna azt, hogy a célja csak a maga haszna.*” Burke a hagyományt követte, miszerint „...a törvény és az önkényes hatalom mindig szemben állnak egymással... Az, aki a törvény helyébe az akaratot helyezi, a világ közellensége... A törvénnyel szemben semmilyen hatalmat sem lehet szembeállítani... Sohasem volt olyan ember, aki azt gondolta, hogy nincsenek törvények a számára csak a saját akarata, és nem vélte ugyanakkor úgy, hogy nincs más célja, csak a saját haszna”. Burke számára azért volt fontos valamilyen objektív, erkölcsi és a társadalom működését szabályozó törvény léte, mert az fölötte áll az uralkodó és alattvalói, az egyének és radikálisok akaratán, attól függetlenül határozza meg kötelességeinket. A társadalom öntörvényű, kívül áll az egyének, csoportok akaratain, és a törvénysértőket következményekkel bünteti: veszélyes megzavarni a dolgok természetes menetét. Az abszolutizmussal szemben a *Tracts*ban egyértelműen megfogalmazta a forradalom előtt, hogy nem a hasznosság a törvény alapja, mércéje. A kortárs természetjogi iskolával szemben azzal érvelt, hogy a természettörvény megismerhető, de nem a tévedékeny, egyéni értelem által, hanem a történelem során derül ki, és felhalmozott tudás, a kollektív bölcsesség (intézmények, előítéletek) hordozzák.

A forradalmárokat azért ítélte el, mert megpróbálták megváltoztatni a dolgok természetét. A forradalom természetellenes, s az eredmény csak tragikomédia lehet. A természettörvény szerinte két dolog tiszteletére tanít: 1. a hagyományos társadalmi modell és 2. a hagyomány mint olyan tiszteletére. A renddel jár, hogy természetesnek tartjuk elfogadását, tiszteletét.

A *Thoughts on French Affairs*ben Burke a korábbi hagyományt követve megkülönböztette a természeti világot az emberi, erkölcsi világtól. Ugyanis „a fizikai világ tárgyai egyetemes törvények alá vannak vetve”, és e törvények „általános hatásait bizonyos módon ki lehet kalkulálni”. Nem így az emberi, társadalmi jelenségekkel. A politikai

társadalom ugyanis „erkölcsi és nem fizikai lényeg”, és ennek növekedése, fennállása nem fizikai okokkal magyarázható. Az okok keresése az erkölcsi világban „a spekulatív emberek szórakozása”, ezért kétséges, hogy az emberiség története eléggé teljes lesz-e ahhoz, ha egyáltalán ez lehetséges, hogy alapot szolgáltatson egy biztos, a belső és az állam sorsát szükségszerűen befolyásoló okaira vonatkozó elméletnek. A politikában és bármely gyakorlati cselekvésben azért nem lehetséges a receptkövetés, mert olyan sokfélék a helyzetek, események, cselekvések, hogy nem lehet őket homogenizáló, általános törvényekbe foglalni.

V.

Burke nem „kitalálta” a politikai társadalmat, hanem „megtalálta”. Ezen alapult Burke realizmusa: „Nekünk nem az embereket kell megalkotnunk, hanem úgy kell elfogadnunk, ahogy találjuk őket.” Az emberi természet elfogadása politikai realizmusából eredt. A politikai cselekvés körét meghatározzák a helyzetek, a körülmények, amelyeket nem a politikus alkot meg: „Egy politikus sem képes megalkotni egy helyzetet.” A jó politikus az, aki ki tudja használni a véletlen körülményeket, és tevékenysége alapvetően eltér a mérnökiétől. Nem a társadalom megalkotása érdekelte, hanem az, hogy milyen a természete és hogyan működik. És nem azért akarta megismerni a társadalmat, hogy uralja. A létező politikai társadalom, az „alkotmány” – mely szó jelentése Burke és az angolszászok számára nem egy írás, hanem a működő szokások, szabályok, intézmények összessége – védelmében írt munkáiban nem a politikai társadalom eredete és megalkotása érdekelte, hanem a jelen politikai társadalom működése. A *Töprengések* fő témája a francia forradalom *elveinek, elképzeléseinek összehasonlítása* azzal, ahogyan a brit társadalom és politikai szerkezet Burke felfogásában *valóságosan működik*. A forradalmat megelőző korokban az államot, a kormányzatot akarták a néphez alakítani (tipikus példa erre Machiavelli), azonban a francia forradalmárok a társadalmat akarták a kormányzat képére szabni. A XVIII. századi radikálisok gondolkodásával ellentétes volt Burke azon állítása, hogy az ember nem választ, amikor beleszületik a társadalomba, az egyén fontos jellemzői (szabadságai, kötelességei, jogai) az őseitől erednek és nem ő alkotja meg önmagát. A politikai társadalom emberi vállalkozás, amely évszázadok terméke. Burke számára nem volt kérdés a társadalom, állam, vallás léte, létrejötte. Ezek a Teremtő-alkotta Rend részei, a politikai társadalom rendje tehát a kozmikus rend része, ennél fogva szükségszerű. De a politikai társadalom léte azért sem volt problematikus a számára, mert az embert eredendően társadalmi és vallásos lénynek

tekintette. Számára nem az állam vagy a politikai társadalom léte volt a kérdés, a megmagyarázandó, hanem az ellene való lázadás, mivel a káosz nem természetes állapot.

Burke számára a társadalom politikai társadalom, ami nemcsak azt jelentette, hogy szükségszerű benne a politikai tekintély, törvény, kormányzat, hanem elsősorban azt, hogy a társadalom legfőbb problémája annak ellenőrzése. De míg a fő kérdés az volt, hogy milyen legyen ez az ellenőrzés, Burke azt firtatta, hogy jelenleg *milyen ez*. Milyen ellenőrzések vannak a jelen politikai társadalomban, és azok hogyan működnek, és mennyire egyeztethetők össze a philosophe-ok elveivel. „Amikor a többséget nem ellenőrzi semmi, akkor nehezen képzelhető el polgári társadalom.” Szent Tamás szerint a természettörvény erkölcsi imperatívusz, *in foro conscientiae* és *in foro externo*, azaz mindenkit a lelkiismerete kényszeríti a betartására, illetve a világi hatalom kényszeríti ezt ki. Így a természettörvényből fakadó kényszer összekapcsolható a kormányzati tekintéllyel. Burke whigizmusa számára nem volt kérdéses, hogy minden fennálló kormányzat egyetértésen alapul, de eltérően a radikális természetjogi gondolkodástól, mely szerint a konszenzus racionális vita (szerződés) eredménye, szerinte ez az egyetértés nem racionalizált közös meggyőződéseken, hiteken, szokásokon, vonzalmakon alapul. Minden politikai társadalom és kormányzat feltételei ugyanazok: a rend és a rendetlenség forrásai az emberben gyökereznek. A radikalizmus veszélyét abban látta, hogy a bajok forrását az intézményekben keresik és nem az ember természetében, mivel azt hiszik, a romlottság új intézményekkel megoldható; nem tudják, hogy az emberi bűnök találékonyak, s új formákban, de mindig előjönnek. Mint már máshol említettem, az egyént erkölcsileg és értelmileg esendőnek, politikai társadalom nélkül vadállatnak tartotta. A politikai társadalom – az erkölcs forrása, a káosz és barbárság elleni bástya – Isten akaratából származik. A társadalom és politikai közösség tehát szükségszerűen létezik, mivel „Ő, aki a természetünket úgy alkotta, hogy az erényeink tökéletesítse, az e tökéletesítéshez szükséges eszközt is akarta”. A társadalom lényegében mindenütt hasonló: „jó rendszer, ami csak a hely és körülmények szerint változik”. *A társadalom több mint a politika eszköze vagy alakítandó nyersanyaga*. Burke mindvégig attól tartott, hogy a társadalom az emberi bűnök következtében egyének halmazává esik szét, és az anarchia zsarnokságot eredményez.

A radikálisokkal és philosophe-okkal vitatkozva ellenfelei nyelvét használta, de átértelmezve azt: a szerződés-nyelvet például a szerződés gondolata – akarat, racionális megegyezés, alku – nélkül. Burke-nél a szerződés nem az akaraton alapul, és nem is ér véget a pusztá akarással. A politikai társadalom tehát szövetség, a már megholtak, élők és a majd megszületendők szövetsége. A szövetség ezzel szemben Burke számára *nem egy racionális*

alku eredménye, bár kétségtelenül tartalmazza a közös, de nem reflektív érdek mozzanatát. Ez a kapcsolat érzelmi – nem papírok vagy szerződések, hanem szimpátiák, hasonlóságok kapcsolják össze az embereket. Társadalomképe a szerződéselmélet bírálataira alapozódik – a társadalom nem csinálható, hanem lesz. Az alkotmány, a társadalmi-politikai szerkezet teremti a kötelességeket.

A szerződéselmélet a XVIII. század végére már hanyatlóban volt, helyét az arisztoteliánus-tomista gondolkodás váltotta fel, de uralmát a francia forradalomra adott reakciók törték meg végleg.

Az uralkodó szerződéselméletek szerint az ember kötelességei csak beleegyezéséből eredhetnek, minden egyéb eset elnyomás, zsarnokság. Burke ellenérvei velük szemben az, hogy ez empirikusan nincs így, és logikailag is lehetetlen az önérdekre építő társadalom. Burke arra a régi whig hagyományra építkezett, hogy a társadalomban senki sem ítéltet a saját ügyében, mindenkinek le kell mondania a teljes önvédelemről, jogai (akarata) egy részéről. Az ember nem állapíthatja meg kötelességeit, mert azokat a társadalom állapítja meg, illetve azon keresztül a Teremtő. Az ember kötelességeibe, azaz társadalomba születik, s ahogy a társadalmat sem választhatjuk meg, úgy a kötelességeinket sem. A kötelességek, a társadalom az egyénen kívül, attól függetlenül léteznek.

A politikai társadalom nem absztrakt elvek szerint épül fel és nem is épülhet így fel. A társadalom nem létezhetne, ha tagjai mind filozófusok volnának. Az embereket a habitus, szokás, előítélet irányítja, s ezek tartják össze a politikai társadalmat. „A politikának nem az emberi okoskodáshoz kell igazodnia, hanem az emberi természethez, aminek csak egy része az okoskodás.” A társadalom összedőlne, „ha az összes erkölcsi kötelességünk és a társadalom alapjainak értelmét világossá tennék és bizonyítanák minden egyén számára”. A társadalom és integráló kötelékei misztikusak – teljességükben kiismerhetetlenek. A társadalom eredetét, működését jobb is ha homály borítja, így jobban működhet. Tudatosan, kalkuláció alapján nem működik, a reflektálatlanság, a „fátyol” léte a működése feltétele. „Az alapokat, amiken a kormányzat iránti engedelmesség nyugszik, nem szabad folytonosan vitatni.” A társadalom nem érvelésen, meggyőzésen alapul. A politikai társadalom nem érdekekre vagy bármilyen tudatos belátásra épül.

Burke is az ősi alkotmány védelmének szükségességéről írt, a hagyományos whig retorikát folytatta. A történelem a számára az emberiség kumulatív tapasztalata volt. Bár a lovagiasság korára nosztalgikusan hivatkozott, sehol sem utal arra, hogy oda vissza kellene térni, nem tagadja, hogy sok fejlődés ment végbe: a létező és idealizált brit „alkotmány” pontosan ezen fejlődés eredményeképpen oly nagyszerű. Az ősök tisztelete az általuk

elvégzett munka tisztelete, aminek áldásait a jelenben élvezhetjük. E felfogás szerint az evolutív fejlődés, tapasztalat-felhalmozás empirikus volt, nem-tervezett és a természettörvénynek alávetett. A múlt elemei a jelenben mindig jelen vannak – s ezt csak a francia forradalmárok tagadták. Burke az „alkotmány” kifejezésen az egész társadalmi szerkezetet értette, így Paine és a radikálisok azon állítása, hogy nincs alkotmány Angliában, értelmetlen volt a számára: ha van politikai társadalom, akkor annak szerkezete, alkotmánya is van, és fordítva: csak akkor lehet politikai társadalom, ha az emberek strukturáltak, alkotmányuk van. A kérdés az, hogy ez a „szerkezet-alkotmány” megalkotható-e avagy csak történeti termék lehet.

A szilárd társadalmi-politikai rend nem tervezett, nem szisztematikus – ez a személyes szabadságnak is ellene lenne. A jó és a racionális cselekvéseket és viszonyokat lehetővé tevő rend nem a jó rendet és a racionális viszonyokat megalkotni akaró cselekvések eredménye. A nem megalkotott társadalom – *nem egyéni, hanem társadalomtörténeti – spontaneitásában* bízott: „a dolgok természetes működése, ha magukra hagyjuk őket, általában mindent a maga helyére tesz”. Csak ezt tartotta működőképesnek. A társadalmat bonyolultsága és kiismerhetetlensége miatt féltette a racionalizmustól (főleg a forradalmároktól), de általában minden emberi újítástól. A radikális változtatások és a társadalomrekonstrukciós kísérletek elleni legfőbb érve az, hogy a politikai társadalom saját létezással bír, amelynek gyökerei a múltban ágyazódnak. És e gyökerektől nem lehet elszakadni semmilyen racionális ügyeskedéssel. A politikai társadalom öntörvényűsége a természettörvény, ezért kívül áll az emberi akaraton, sőt az egyént kényszeríti. A természettörvény szerint működő társadalom az emberi akarattal szembeni kényszerítő jellege tipikusan az újító mozgalmakkal szemben kerül előtérbe.

A létező alkotmány a sok millió brit ember ellenőrzött tapasztalatán alapul. Az alkotmányt úgy adjuk át és kapjuk, mint a tulajdont. Az alkotmánynak van egy intézményes és egy pszichológiai, episztemológiai aspektusa is. Az alkotmány „gondolkodás nélküli bölcsesség, és annál több”, egyfajta kialakult érzés, gyakorlati probléma megoldás, a nemzeti kultúra és jellem része. Lassanként felhalmozódó habitus, gyakorlati látásmód. Pontosan azért, mert az állam, alkotmány (politikai-társadalmi szerkezet) csak lassan, nemzedékek során alakul ki, a kész tervek alapján semmilyen állam, szerkezet nem hozható létre. Ugyanis a lassú kialakulás a feltétele a *testületi értelem* kialakulásának, a természettörvény próbaszerencse módszerrel való megközelítésének, míg az egyéni értelem csak elvétheti azt. A hosszú időn át történő kialakulás gondolata fontos eleme a politikai társadalom organikus

voltának, ugyanis e hosszú idő hangsúlyozása azért fontos, mert a részek így tudnak egymáshoz alkalmazkodni.

Burke-vel a XVIII. században uralkodó mechanisztikus-racionalista társadalomképet a XIX. században felváltotta az organicista kép. Ennek és a vele járó középkorkultusznak a megalapozója Burke volt. A társadalom-állam úgy nő, mint a növény, fokról fokra, saját törvényeit követve, emberi akarás és előrelátás nélkül. E növekedési törvények függetlenek az egyéni akarattól. Ezért az állam-társadalom nagyobb része kívül esik a politikai ellenőrzésén, ezen erőket a politikusok csak felhasználhatják, de létre nem hozhatják. S ha ezen erők ellen fordulnak, akkor azok is hasonlóképpen hatnak. A társadalmi folyamatosság és a jövő érdekeit akkor védjük, ha megvédjük a jelen intézményeit, a jelen társadalmát.

Az organicizmus rendszerszemléletet jelentett, aminek két alkotóeleme a bonyolultság és az egymásrautaltság. A társadalom bonyolult, az egyszerűsítők ezért veszélyesek – a tervek pedig mindig igen egyszerűek. Burke társadalomképe organikus, noha nem használta az élőlény metaforát. A társadalom igen bonyolult rendszer, ezért számtalan nem látható következménye lehet a cselekedeteknek, s ezért is kell megfontoltság, óvatosság. A társadalom egy részére sem lehet hatni úgy, hogy a másik részre ez ne hatna, s ebből ered a szándékolatlan következmények hangsúlyozása.

A társadalom rendje a sokféleség rendje – hierarchikus sokféleségé is. A zsarnokságtól a strukturált társadalom véd meg, ami nemcsak a közösségek bonyolult lánc, hanem hierarchikus is. A társadalom természetesen (testületekre, osztályokra) strukturált – mivel a társadalmi egyenlőtlenség természetes és szükségszerű –, s Burke azért védte az arisztokráciát, mert a rend fő örök tekintette és ezzel a királyi vagy csöcselék-despotizmus korlátjának is. Az arisztokratikus elvek a társadalom fenntartói. Az emberek a politikai társadalom hierarchikus rendjében tanulják meg az engedelmisséget. A társadalmi béke alapja a hódolat, behódolás, tisztelet. A rendezett társadalom tagjai természetesen oszlanak különböző rendű-rangú egyénekre, ezért a radikális egyenlősítés a természete ellen való. A politikai és társadalmi egyenlőség ellentétes a társadalmi renddel, hiszen nem teszi lehetővé az emberek feletti ítéletet és az ehhez szükséges engedelmisséget. A jó rend együtt jár – igényli és kialakítja – az engedelmisséggel: „tisztelnünk kell azokat, akik irányítanak, sőt, valamennyire talán tartanunk is kell tőlük”. A természetesen, spontán kialakult társadalom a maga egyenlőtlenségeivel, közelebb van az egyenlőséghez, mint az emberi terv alkotta társadalmak, amelyek nemcsak egyenlőtlenebbek, de még az engedelmisség habitusát sem tudják kialakítani tagjaikban.

Burke az arisztokrácia és a létező tulajdoneloszlás pártján állt. Szerinte a tulajdon, miként a kormányzat is, egyfajta megbízatás. Az arisztokrácia értéke számára a folytonosság, stabilitás és a függetlenség érdeke és képviselője. Az arisztokrata családok magukban hordják a folytonosságot, az elmúlt korok tapasztalatait, és földbirtokaik miatt a hosszú távú következményekre fogékonyabbak. A földbirtokos arisztokrata ellenpólusa a spekulátor kereskedő és az értelmiségi. Ez utóbbi ugyanis könnyen tovább állhat, míg a földbirtokos az országhoz van kötve, így minden hosszú távú következmény elszenvedője, hiszen nem viheti el birtokát, mint a spekuláns. Ezen tulajdonból eredő érdekek habitussá válnak, és Burke szerint ezért az arisztokrácia megfontoltabb a hosszú távú következményeket illetően. Az arisztokrácia az emlékezet, az örökség képviselője, s ezzel a forradalmi radikalizmus egyik gátja, és ezért annak az egyik fő célpontja.

A rang, tulajdon és vallás a társadalom alapintézményei, és a szokásjog (prescription), előfeltevés és előítélet a politikai társadalom három alapelve. A rangos emberek léte a védmű az uralkodó és a nép zsarnoksága ellen. A tulajdon örökléssel való átadása a társadalom működésének alapelve, a közös tudás átadása pedig védi és biztosítja. A brit alkotmány a szokásjogon alapul, a tulajdon és közös tudás átadásán, megörökítésén.

VI.

Burke érzékelte a whig eszmény (a korlátozott állam, kormányzati be nem avatkozás, a törvénykezés hatására végbemenő kedvező társadalmi jelenségek, továbbá a kialakult intézmények) és a szabadság nevében követelt radikális reformok közti ellentmondást, amelyek törvényekkel akartak beavatkozni ezen önfenntartó jelenségekbe, hogy elvegyék az emberek azon szabadságát, hogy úgy éljenek, ahogyan megszokták és ahogyan megszerették. A francia radikálisok nem „korlátozni” akarták a francia államot, hanem megszerezni és megerősíteni, és azért akartak köztársaságot, mert azt gondolták, hogy a köztársasági államforma alkalmasabb a terjeszkedésre, erősebb, hatékonyabb. A radikális reformok pontosan a „politics of beauty” ellenkezői voltak. Az ideológiai forradalmak, a racionalista ismeret-, cselekvés- és társadalomelméletek semmi értéket nem látnak a létező rendben, így semmi veszítenivalót sem. Burke politikaeszménye azonban a megőrzés érdekében végrehajtott reformok voltak. A radikálisokkal folytatott vitái során, majd 1789 után egyik fő törekvése a reform fogalma és a racionalista-ideológiai forradalom elválasztása volt.

Ezzel szemben az ideológiai forradalmár nem úgy tekintette a társadalmat, ahogy találta, hanem Platón gondolkodását követve *tabula rasát* akart csinálni. Másrészt semmilyen forradalmár spekuláció nem legitimálja a létező nemzedékek áldozatait egy hipotetikus

jövőbeli jóért. A pápista törvények kapcsán a *Tracts*ben már megfogalmazta későbbi elvét, miszerint egy elképzelt, esetleges „későbbi virágzás távoli előnyeiért” nem szabad feláldozni „a jelen élvezetet, amelyet minden tisztességes embernek éreznie kell a kortársai boldogsága miatt”. A jelen minden tökéletlenségével együtt is jó, élvezhető.

A reform és a radikális változtatás közti különbség egyik fontos forrása a „sebesség”. A változások közül az a legjobb, amit a legkevésbé vesznek észre, érznek meg az emberek, amihez van idejük hozzászokni. Az ilyen változás az ésszerű változás, mivel az érdekek gondos egymáshoz igazításából áll. Ez a „politics of beauty”. A bölcsesség, az értelem azt diktálja, hogy a társadalomban a változások fokozatosak és észrevétlenek legyenek. Burke bölcsesség-fogalma összefüggött történelem- és hagyomány felfogásával. A bölcsesség tanítja meg a népet az ősök bölcsességét tisztelni, a bölcsesség korlátozza az ember káros szenvedélyeit. Burke-nél a bölcsességhez kapcsolódó egyéb fogalmak: *mérséklet, kompromisszum, egyensúly, ellensúly, kópenzáció, megbékítés, közvetítés*. A reform és veszélyes újítás közti másik különbség a változások köre.

Burke nemcsak abban volt úttörő, hogy felismerte a francia események jelentőségét, hanem abban is, hogy felismerte, a francia forradalom újfajta politikai gondolkodást az európai színre, a forradalom világa pedig újfajta viszonyokat, problémákat eredményezett. A *nagy változás érzete* Burke-nél jelent meg: ha nem vigyázunk, nagy törés lesz. A későbbi társadalomtudományi munkák is valóban egyedi és merőben eltérő jelenségnek tekintették a forradalmat és a kialakuló új világot, és Burke-vel megegyezően nem az 1688–1689-es, hanem az 1640–1649-es eseményekhez, a királygyilkossággal végződő ideológiai eredetű átalakításhoz kötik a francia forradalmat, ha egyedisége mellett történelmi párhuzamot keresnek.

A Burke-örökség fontos része a radikalizmusnak és képviselőinek – az angol polgárháború királpárti, puritanizmus ellenes irodalmára visszanyúló –, illetve a forradalom utáni új világnak a leírása. Népszerűsége – elsősorban halála után – részben a forradalom természetéről és várható kimeneteléről, azaz az egyéni szabadság radikális kultuszának katonai diktatúrába torkolló jóslatának köszönhető. A demokrácia szükségszerűen bekövetkező zsarnoksággá fajulásának gondolata Platón *Az állam* és Arisztotelész *Politikája* óta közismert volt, ám Burke számára e téren fontosabb volt az angol polgárháború megtapasztalása. Korának egyik legnépszerűbb írása, amelyet még XVI. Lajos is tanulmányozott, David Hume *History of England* című műve volt, annak is főleg a Stuartok koráról szóló része, amely történeti és politikai érveket sorolt fel a puritánok *lelkessedésével* szemben, s amelyet Burke a francia ateista forradalmárok legfőbb jellemzőjének tartott.

A forradalom példátlan, hirtelen, váratlan, romboló és erőszakos volt. Az addigi legfontosabb válság. A politikai változások totális erkölcsi-értelmebeli változásokkal társultak. Példátlan volt a tulajdon elleni támadás. A francia forradalom újszerűségét abban látta, hogy az elmélet, a dogma forradalma, az első filozófus forradalom volt. De hogyan történhetett meg egy ilyen borzalom a mindenható és jóakarató Isten teremtette rendben? Hogyan engedhette ezt meg Isten? Ha léteznek a társadalomban természettörvények, akkor hogyan volt lehetséges azokat felrúgni?

Burke számára magától értetődő volt azon feltevés, hogy a szabadság veszélyben van, azt meg kell védeni. Whig szokás volt a lehetséges zsarnokok keresése. Burke azokban találta meg a lehetséges zsarnokokat, akik hasznot húznak a változásokból és akik létrehozzák azokat. Az absztrakt radikalizmust és a korrupciót, erkölcsi romlottságot Burke már forradalom előtti írásaiban is összekapcsolta és polgári társadalom létevel ellentétesnek tartotta. Ha sikeresek, akkor a törvényeket felforgatják, a kereskedelmet, az iparkodást lehetlenné teszik, a nép elszegényedik, az egyházat tönkre teszik. Politikai pályája elején mindezen véleménye ellenére Burke még viszonylag jóban volt a nonkonformistákkal, 1773-ban például az tolerálásuk érdekében készült petíciójukat is támogatta, azonban fokozatosan eltávolodott tőlük, mert potenciálisan a politikai radikalizmus híveit látta bennük. Azt állította, hogy a nonkonformisták alkotják a franciabarátok magját, s összekapcsolta őket az ateistákkal és a deistákkal, valamint a „kelet-indiaiak”-kal, akik mindannyian a nemesség és papság ellenségei. Ezek az értelmiségiek egyesítették „a kártékony vagyont és a nyugtalan, mindenre elszánt szegénységet”, akiknek irigységét a vagyon egyéb – egyházi, feudális –, nem urbánus formái ellen fordították. A forradalom radikálisai elsősorban a városi pénzügyi spekulátorok. Burke véleménye szerint a radikálisok a változásra spekulálnak. Főképp az értelmiség és a pénzemberek hajlamosak a spekulációra és kockáztatásra. A kockáztatás pedig a forradalom szelleme – hiszen a végeredményben senki sem lehet biztos. Támogatójuk a nyughatatlan, feltörekvő és irigy középosztály. *„A tehetséges emberek, részesülve az általános jólétben, elkezdtek összehasonlítani az osztalékrészüket az érdemeikkel. És mint rendesen, azt találták, hogy ez nem felel meg a saját magukról alkotott értékelésüknek.”* Az értelmiség arroganciájának forrása az ambíció. A forradalom oka az, hogy „büszke, nagy embereket elvakított és megmérgezett az eszement ambíció”.

A tehetség, ambíció, a változás, a fenséges fogalomköre a bűnnel és zűrzavarral párosul pejoratív kontextusban 1789 után. A nyers fenséges, a rémisztő újítás a forradalom, amely a gyönyörű, arisztokratikus megszokáson, hagyományon alapuló társadalom ellen tör. Az ambíció és a lelkesedés a radikálisok, a jakobinusok mozgatója. Az *ambíció, hiúság*

hagyományosan keresztény és republikánus témák voltak. S nem csoda, hogy Burke ezzel magyarázta a francia forradalmat, amely a természet törvényei ellen való lázadás. A lázadásnak e bűnökkel való magyarázata ősi keresztény toposz, a Babel tornya, a *civitas terrena* alapeleme. Az ambíció, hiúság vezérelte ember ugyanis lázad, melynek oka nem az elnyomás, a zsarnokság, hanem magukból a lázadókból ered, így azok a felelősök tetteikért.

A forradalom híveinek másik jellemzője a deduktív, racionalista, *a priori* cselekvés és lelkes magabiztosság mellett az erkölcstelenség, romlottság: a múltból örökölt társadalomból elsősorban a tulajdonra és tekintélyre vonatkozó szokásjogot utasítják el, ezért tolvajok és lázadók, másrészt az örökölt előítéleteket, ezért kegyetlenek és erkölcstelének. A forradalmárok, radikálisok rablóként való ábrázolása Burke írásainak visszatérő eleme „betörők, gyilkosok, csalók”, „filozófus-fosztogatók”, akik kinevetik a birtokot és a szokásjogot.

Mivel a radikálisok megszegik, semmibe veszik a természettörvényt, s mivel annak erkölcsi és „fizikai” jellege is volt Burke számára, ezért a radikálisok jellemzője is kettős: erkölcstelének és a maguk értelmében túlságosan bíznak, megsértik a természettörvényt, s ezzel a társadalom életét teszik lehetetlenné. A radikalizmus nyíltan helyeselt és gyakorolt erkölcstelenség és racionalizmus. Ezért a radikalizmust az eredendő bűn és a spekulatív elméletek magyarázzák, gyökerei az emberi természetben rejlenek, azaz gyökereik a Pokolba nyúlnak, míg a fejüket ez Égig emelik. A radikalizmus jellemzését a Jó – Rossz örök harcának kontextusába ágyazta. Az emberek ezen erők, Isten és az Ördög, képviselői. Míg a régi az ember erkölcsi javát szolgálja, addig a forradalmi kormányzás a rosszat támogatja. Ezért mondta a francia forradalomra, hogy az erkölcsi háború. A radikalizmus „hibái” – rossz következményei – társulnak megkísértő jellegével, azzal, hogy a legalantasabb emberi vágyakat mozgósítják az úgymond leglogikusabb állítások. Az eredmény pedig a legdurvább érzékiséggel társított metafizikai spekuláció. Burke egyfajta választó vonzódást látott az ízlés és politikai viselkedés, erkölcs és elvek között: „...bold experimenters in morality”.

Mindez, mint erre utaltam, egy harmadik jellemzővel társult: a „vallási” jellegű fanatizmussal. A kormányzatra vonatkozó alapelvek vallási dogmává váltak, írta a *Töprengésekben* és az *Appealben*, ugyanis ugyanolyan lelkesedéssel, fanatizmussal társulhatnak. A radikalizmus egy újfajta politizálási stílust is jelentett: „Nem politikusként beszélnek, hanem prófétaként.” A francia forradalom kvázi-vallási kultuszként való értelmezése és a metafizikai-spekulatív gondolkodási stílussal való jellemzése korábbi írásaiban is megtalálható, és az angol szkepticizmus hagyományából ered. E tant jellegében vallásosnak tartotta, de céljaiban politikainak értelmezte. Burke korán felismerte, hogy a

kormányzatról, jogokról alkotott dogmatikus felfogás éppúgy fanatizmusok forrása lehet, mint a dogmákból eredők. Másrészt a *philosophe*-ok, miként a vallás is, az egész emberre formáltak igényt. A radikalizmus egyszerre volt vallásellenes és vallásos, mivel a keresztény vallás ellen volt, s egy új, az „emberiségimádó” politikai vallásnak hódolt.

Burke abban is első volt, hogy a francia forradalom gondolkodását összekapcsolta Rousseau-éval, s igaza lehetett, mert a korábban alig méltányolt *A társadalmi szerződésről* című írását 1789–1799 között harminckét kiadásban adták ki. Ez utolsó művében Burke szerint Rousseau kollektivista elmélete magában hordozza az anarchia és a zsarnokság veszélyét. De ezen években kevés esélye látszott annak, hogy ez a veszély valósággá váljon. A Rousseau-val kapcsolatos kezdeti ambivalenciája idővel elmúlt, és most már határozottan elítélte sikerének titkát, mely a közönség meghökkentése, azaz a fenséges érzetnek kiváltása.

Burke a radikalizmus tanait és az azokkal járó habitust egyaránt bírálta. A radikalizmus veszélye a teoretikus megközelítésből ered: 1. a megoldás túl nagy, túl széles körű az egyes problémákhoz képest, 2. a radikalizmus terve feltételezi a biztos tudást a társadalomról, intellektuálisan arrogáns (a fent már bemutatott gondolatai a társadalomra vonatkozó tudás bizonytalan, homályos voltáról és az emberi esendőségről, egyben érvek a radikalizmus ellen is), 3. a gyenge elméletek alapján történő politikai cselekvés következményei borzalmasak, 4. téves és veszélyes az elmélet és gyakorlat kapcsolatára, az elmélet lehetőségeire vonatkozó feltételezésük is – „Uram, a körülményekre nem tekintő tervek az önök szerencsétlenségeinek az okai”, 5. a radikálisok mindent vitatnak, elveszik minden értelmét – az elképzelt jogok alapján minden létezőt (kötelességeket) megkérdőjeleznek – s ezzel a társadalmat teszik lehetetlenné. A társadalom alapja az értelmi bizonyosság és a vele összefüggő vallás, az értelmi bizonytalanságból társadalmi dezintegráció lesz, tehát a spekulatív, kérdező értelem dezintegrációhoz vezet.

A forradalom *nem kívánatos és működésképtelen*. Burke összes írása 1789 után azt célozta, hogy a forradalom társadalmi-erkölcsi lehetetlenségét bizonyítsa. A régi előítéletek, habitusok voltak a régi rend pszichológiai alapjai, az új ezeket rombolta, s újat alkotni nem tudott. Burke elsősorban nem az ígéretei, hanem a következményei alapján ítélte meg a forradalmat, de Burke nem a változás és változtatás ellen volt. Elmélettörténeti szempontból egyik (vagy) legfontosabb kérdése az volt, hogy lehetséges-e a társadalmat másképpen szabályozni, mint az addig történt. Lehetséges-e más ellenőrzési mechanizmusokat alkalmaznia a korábbiak helyett? Burke válasza az, hogy nem lehetséges. Az új világ leírása ezen a problémán alapul: a forradalmárok a régi szabályozókat szétzúzták, s helyettük újakat kívántak alkalmazni, amelyek egyszerre impotensek és zsarnokiak. A radikálisokkal és

radikalizmussal szembeni véleménye mögött az a feltevés húzódott, hogy az emberi társadalom noha nem alkotható meg emberi akarattal és akaratból, mégis megvédhető. A társadalom és civilizáció igen törekeny, és az emberi butaság, bűnök, vágyak, ambíció, kapzsiság, büszkeség, folyton lerombolással fenyegetik. Erőszakkal vagy átveréssel meg akarják fosztani az embereket a törvény égíse alatt élvezett előnyeiktől, és le akarják rombolni az élet természetes rendjét, háborút hirdetnek az emberek ellen. A radikálisok azt mondják, hogy a nép semmit sem veszíthet.

A rekonstrukció kudarcának, tragikus eredményének két forrását nevezte meg: egyrészt a rekonstrukció lehetetlenségéből, másrészt az elvek rossz voltából erednek a forradalom utáni kor bajai.

1. A forradalomnak el kell buknia mivel *tabula rasát* akartak és *a priori* politikát. A társadalom differenciált, integrált szervezet, intézmények, eszmények, habitusok szövevénye, amelyek gyökere a múltban van. A habitusok, érzelmek, előítéletek lassan nőnek ki. Lehet-e ezt *de novo* létrehozni?

Az ember és a társadalom megalkotásának, megváltoztatásának lehetetlensége Burke régi témája volt, amit a francia forradalmárok tevékenysége csak felpiszkált. Igaz, a régi rendet nem tartotta visszahozhatónak *minden* írásában, de idővel kialakult a régi rend, az ősi jogok és szabadságok visszaállíthatóságának gondolata. A jakobinus időszak utáni írásaiban előkerül egy másik kép is, amely az addigi írásait nem jellemezte. E szerint a kívánatos, elmúlt, szétrombolt *társadalmat helyre lehet állítani*.

2. A előbbi idézetekből is kiderül, hogy nem pusztán a rekonstrukciós szándék eredményezi a társadalom megszűntét, hanem az is, hogy hibás elvek szerint történik. A terv hibája – azonkívül, hogy terv – az a szándék, hogy az emberi akaratra, az egyénre alapozzák a társadalom létét, ami pedig annak korlátozását igényli. A forradalmár filozófusok a büszkeséget, kevélységet, önhittséget akarták a növekvő nemzedékbe belenevelni.

A francia radikálisok ateizmusát tartotta a társadalomra legveszélyesebbnek, mert az ateizmust a radikális individualizmussal kapcsolta össze: az egyén elutasítja bármilyen nálánál – és akaratánál – nagyobb elismerését.

A forradalmi politika egyszerre túl- és alulmoralizált: nem támaszkodik a hagyományos erkölcsre, vallásra, sőt irtja azt, s ezzel a politikai engedelmesség forrásait; ugyanakkor pedig erkölcsi tökélyre törekszik, figyelmen kívül hagyva a körülményeket, s a tökély keresése közben újfajta zsarnok lesz.

Burke megjósolta, hogy a francia forradalom következménye a katonai diktatúra lesz. Nemcsak a lelkesedés – az angol tapasztalat –, hanem a népuralom – az antik tapasztalat – is

abba az irányba mutatott, hogy a politikai társadalom felbomlása, a zűrzavar katonai zsarnokságba vezet.

A zsarnoki demokrácia elítélése, amely a zsarnoksággal kapcsolatos régi toposz elemeire épült. Burke is azt a gondolatot képviselte, miszerint a szabadság az erények lététől függ, az ember akkor élvezheti a szabadságot, ha őt és társait valami belülről, észrevétlenül szabályozza, korlátozza. A demokratikus zsarnokság a romlott – ambiciózus, voluntarista, önszerető – nép által támogatott, illetve hatalomra segített uralom. A zsarnokság hagyományos felfogásától eltérően Burke nem az egyeduralmon alapuló zsarnokság hagyományára építkezett, hanem e fogalmat az alattvalók romlottságával összefüggő és ebből eredő kollektív zsarnokság értelmében használta. S míg a brit alkotmányról kifejtett gondolataiban a természettörvény-hagyományt követte, a forradalmat taglalva inkább a Szent Ágoston-i *civitas terrénát*, amely alkalmasabb a földi világ, a társadalom, az emberek és viszonyaik bírálataira, ugyanis a romlottságból, a bűnből, az Isten ellen lázadó akaratból és az ebből eredő önszeretetből indul ki.

A természeti törvény elleni lázadás eredménye a társadalmi és értelmi rendetlenség, a Babel tornya.

A francia forradalomról még a kezdetekkor azt írta, hogy „az emberi társadalmat alkotó elemek (Franciaországban), úgy tűnik, szétmállanak, és helyettük a szörnyek világát alkotják meg”. A gonosz – a forradalmárok – hatalma csak a rombolásra terjed ki és a felforgatásra, de nem az építkezésre, nincs gonosz rend, csak gonosz világ van. Mert a rend jó és ezért csak Istentől eredhet. A természet a következményekkel bünteti az ellene lázadót.

Az új világ leírásában Burke két ellentétet használt: túl nagy az anarchia és túl nagy a szabadság, s e kettősség végigvonul a társadalomtudományokon. A szabadság kereséséből eredő világ egyszerre kaotikus és elnyomó. Nagyobb az állami ellenőrzés, a legdespotább és leghatékonyabb, a centralizált és racionális állam hatékonysága *egyszerre* nagyobb és kisebb, mint az eddig valaha is volt, és mindent erővel ural. Burke szerint a francia forradalom következményei nemcsak mulandó rossz, hanem valószínűleg még rosszabb lesz. A katasztrófa elsősorban erkölcsi, mert a szokások, az erkölcsi elvek semmisültek meg. A francia forradalom ugyanis egyrészt kísérlet arra, hogy állandósítsák, módszeressé tegyék az anarchiát, a rendetlenséget.

A tisztán racionálissá tett társadalmi és politikai viszonyok esetében – amikor megszűnnek a közvetítő intézmények, előítéletek, szokások, habitusok, érzelmek – csak az erőszak tartja fenn a rendet. A következmény a kényszerű erőszak-használat, de az nem kormányzás: „csak az erő használata csak időleges lehet. Talán hat egy ideig, de nem szünteti

meg az igényt az újabb alkalmazására, és nincs kormányozva az a nemzet, amelyet folyamatosan meg kell hódítani.” A politikai cselekvés legfontosabb feltételei és korlátai a szokások, habitusok, előítéletek és intézmények. Franciaországban a törvényeket csak a rettegés támogatja és az egyén saját haszna és érdeke. De Burke szerint, a természettörvény gondolkodást követve, mindkét alárendelés – mind az *in foro conscientiae*, mind az *in foro externo* – kell a politikai társadalmi szabályozáshoz, egyikről sem lehet lemondani a közösség károsodása nélkül. A személyes hatalom a „hatalmat engedékenyebbé, az engedelmességet önkéntessé teszi”. Az intézmények hozzák létre az emberekben az alárendelődést, engedelmességet, vonzalmakat. Ez köti a kormányzathoz, törvényekhez is, s nem a magánérdek, a kalkuláció. Az engedelmesség forrása érzelmi tekintély és esztétikai vonzalom, s nem racionális megfontolások.

A szabadság helyett a franciák a zsarnokság demokratikus típusát alkották meg, amit az ember természeti jogaival igazoltak. A forradalmi gondolkodás homogén tömeget akar alkotni a társadalomból. A forradalmárok „megkísérelték egyetlen egynemű tömegben összezagynálni a polgárok valamennyi fajtáját... Pusztán számjegyek tekintik az embereket”. A rend fontos Burke számára, de a *létrehozott társadalmi-értelmi rend szörnyeteg*. A forradalmárok vagy abszolutista uralkodók által bevezetett és nem organikusan kialakult rend kényszer, *ab ovo* idegen az embertől. A korlátozás nem önmagában, hanem a természetes, organikus, történetileg kialakult, közösen és lassan kialakított korlátozás által érték. A bevezetett korlátozás kényszer. A bevezetett kényszerek, rendek, diktatúrák azért is, mivel maguk felett semmit el nem ismernek, nem áll felettük törvény, erkölcs, szokás – hiszen az új rend ezeket mind maga akarja megalkotni, és nem pedig ezekhez hozzáigazodni. E zsarnokság két formája a demokrácia és az abszolutizmus. Mindkettőben az igazi félelmetes zsarnokság a racionalizmusé, mert a terror indoktrinációval párosul. „Az egyszerre új és kényszerítő vélemény egy szörnyeteg.”